

اصول تربیت فرزند زیر ۷ سال از دیدگاه روایات ائمه (علیهم السلام)

عاطفه بحرانی^۱

چکیده

از جمله وظایف و مسئولیت‌های بسیار مهم والدین تربیت صحیح فرزندان برای زندگی بهتر و رسیدن به اهداف متعالی بشری است، اسلام به عنوان کامل‌ترین دین به این مسئولیت اهمیت ویژه‌ای دارد و آینده فرزندان را مرهون همین امر مهم می‌داند؛ اینجاست که نقش والدین در رنگ‌تر می‌شود و باید دانسته‌های تربیتی که دین ارائه داده است بالا ببرند. اسلام برای رساندن به این امر مهم اصول و روش‌هایی برای ادوار مختلف رشد فرزندان ارائه می‌دهد. در حدیثی از پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) دوره ۷ ساله برای تربیت فرزند مطرح کردند که هفت سال اول آن به عنوان دوره سیادت یاد می‌شود. این اصول و روش‌ها فقط برای دوران پس از تولد نیست، اسلام ریشه تربیت را پیش از تولد و حتی پیش از بارداری می‌داند؛ و برای بهتر شدن آن برنامه و توصیه دارد. سعی ما در این مقاله بر این است به بررسی برخی از عوامل مؤثر در تربیت پیش و پس از تولد بر پایه متون دینی بپردازیم. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و با هدف ارائه اصل تربیت فرزند زیر هفت سال از دیدگاه روایات ائمه اطهار (علیهم‌السلام) انجام گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اصل، تربیت، روایات، شخصیت، فرزند، والدین.

^۱ سطح دو، حوزه علیمه کوثر خرمشهر، bahraniatefeh@gmail.com

مقدمه

قرآن کریم در آیه ۵۶ سوره مبارکه ذاریات می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» جن و انس را جز برای پرستش خود نیافریده‌ایم. همانا هدف از خلقت انسان عبودیت و بندگی خداوند است؛ این هدف تنها زمانی محقق می‌شود که انسان صالح و با ایمان باشد و هدف خلقت را بشناسد و در این راستا گام بردارد. انسان صالح نیز میوه نظام تعلیم و تربیت قرآنی و اسلامی است اما سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که این انسان در کجا و چگونه پرورش می‌یابد؟ مسلماً خانواده نخستین کانون پرورش و تربیت کودک محل شخصیت اولیه او است؛ و از آنجا که کودکان مطابق فطرت الهی خداپرست و درست‌کردار به دنیا می‌آیند اگر در محیط رشد آن‌ها رفتار و روابط و تعاملات بر طبق آیین توحیدی باشد، آن‌ها نیز متقی و موحد خواهند بود؛ وگرنه از صراط مستقیم منحرف می‌گردند، اما مشکل اصلی که بر سر راه تربیت وجود دارد این است که جامعه امروزی با همه پیشرفتهایی که در زمینه‌های علمی به وجود آمده است که بشر هنوز گرفتار بحران نابه سامانی‌های فراوانی است که این مطلب نشان خود این انحرافات اخلاقی تربیتی است، که این انحرافات حاکی از عدم وجود یک نظام تربیتی صحیح است. نداشتن یک دیدگاه صحیح درباره خدا، جهان و انسان و همچنین عدم آشنایی با ساختار وجودی انسان از دیدگاه وی سبب بروز این مشکلات است؛ و راه حل این مشکلات آشنایی با راه و روش‌های تربیت صحیح مطابق با موازین اسلام (قرآن و عترت) می‌باشد. از این رو بر آن شدیم تا در این پژوهش با استفاده از آموزه‌های دینی بهره‌گیری روایات و سیره اهل بیت تا حدودی که امکان داشته باشد، گوشه‌ای از اصول تربیتی فرزند زیر هفت سال را مورد بررسی قرار دهیم؛ تا با بهره‌گیری از آن بتوانیم شیوه صحیح برخورد با فرزندانمان را اعمال کنیم.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- تربیت

تربیت از ریشه «ربو» به معنای زیادت و نمو و اصلاح، پروردن و به کمال رساندن^۱ بوده و در زبان فارسی به مفهوم آموزش اصول ادب و اخلاق به کار می‌رود.^۲ این واژه همچنین در اصطلاح، به معنای: «پرورش آگاهانه و هدفمند ابعاد جسمی، غریزی، عقلانی، عاطفی و روحی انسان است و بر این اساس ابعاد گوناگون جسمی، روانی، اجتماعی، عاطفی، اخلاقی، جنسی و... را دربر می‌گیرد»^۳

۲- مراحل رشد از دیدگاه اسلام

در اصطلاح روانشناسان، شخصیت مجموعه‌ای از صفات، عقاید، عادات و افکار شخصی است که چون با هم ترکیب شود وحدتی خاصی به وجود می‌آورد؛ شکل‌گیری شخصیت انسان حاصل رشد و تربیت وی در مراحل قبل و بعد از تولد است.

روانشناسان به همه تغییرات و تحولاتی که از زمان تشکیل سلول تخم تا هنگام مرگ انسان روی می‌دهد؛ نیز به شکوفایی استعدادها خصایص و نیروهای ذاتی موجود است رشد می‌گویند. از نظر اسلام تربیت به معنی شناخت فطرت خداجوی انسان سوق دادن او در جهت ظهور استعدادهایش برای سعادت‌مندی در جامعه و تقرب به خدا است اسلام رسیدن به کمال و خدانشناسی را نشانگر رشد و تعالی انسان می‌داند.

رشد در مرحله قبل و بعد از تولد صورت می‌گیرد؛ نقش والدین در پرورش فرزند از زمان بعد از ولادت آغاز نمی‌شود بلکه در دو مرحله قبل از آن هم نقش مهمی دارد یکی انتخاب همسر و دیگری دوران بارداری مادر است. از دیدگاه اسلام مراحل رشد قبل از تولد شامل؛ نطفه، علقه، مضغه، عظام، لحم^۴ و مراحل رشد بعد از تولد مراحل سیادت و اطاعت است.^۵

۳- عوامل مؤثر بر رشد و تکوین شخصیت قبل از تولد

از دیدگاه اسلام فرزند انسان مانند میوه و ثمره درخت است همان‌گونه که ثمره درخت عصاره، ویژگی‌ها و خصایص درخت را در خود جمع کرده است.

^۱-مصطفوی، التحقيق، ج ۴، ص ۲۰.

^۲-فقیهی، تربیت جنسی مبانی و اصول و روشها از منظر قرآن و حدیث، ص ۹۹.

^۳-حافظ، تربیت جنسی در اسلام، ص ۲۱.

^۴-عصاری، بایسته‌های تربیت دینی فرزندان از منظر قرآن و روایات قبل از تولد تا هفت سالگی، ص ۱۴.

^۵-طبرسی، مکارم اخلاق، ص ۴۷۸.

فرزند انسان خصایص و خصوصیات جسمی، رفتاری و شخصیتی والدین خود را به ارث می‌برد پیامبر می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ شَجَرَةٍ ثَمَرَةً وَثَمَرَةُ الْقَلْبِ الْوَلَدُ»^۱؛ «هر درختی میوه‌ای دارد و میوه دل فرزند است.»

در قرآن کریم آمده است که ما انسان‌ها را به گونه‌ای خلق کردیم که خلقت متفاوت آن‌ها موجب بازشناسی ایشان از یکدیگر می‌شود پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) در میان تفاوت‌های شخصیتی انسان‌ها می‌فرماید: «لِلنَّاسِ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ»^۲؛ «استعدادهایی که در درون مردم نهفته است همچون معادن طلا و نقره با یکدیگر تفاوت دارد.»

از علم روانشناسی نیز به تفاوت‌های فردی توجه شده است و بسیاری از روانشناسان بر این باور هستند که تفاوت‌های فردی اعم از تفاوت‌های جسمی و ظاهری (قد، وزن، رنگ و چهره و...) صفات شخصیتی و خصایص رفتاری برخی انسان‌ها تحت تأثیر دو عامل مهم وراثت و محیط ایجاد می‌گردد؛ و رشد انسان محصول مشترک در عامل وراثت و محیط می‌باشد.

از میان دو عامل، وراثت تأثیر بیشتری بر روند رشد و دوران جنینی می‌گذارد. انسان‌ها ساخته پدر و مادر و اجدادشان هستند و بسیاری از خصوصیات جسمی، عقلی و روانی آن‌ها از طریق ژن‌های عامل وراثت به ارث می‌برند توارث از طریق متابولیسم اثر مهمی در تکوین شخصیت انسان می‌گذارد؛ اما این شخصیت متابولیسمی تحت تأثیر عوامل محیطی است که به طور کامل پرورش می‌یابد.

۷_ بر اساس اصل سنخیت، فرزند به گونه‌ای رشد می‌کند که رحم مادر اقتضای آن را دارد بر همین اساس اولیای گرامی اسلام می‌فرماید: «مادر باید فردی شایسته و مناسب باشد تا فرزند رشد جسمی و روحی مناسبی داشته باشد.»^۳

۸_ دوران پس از تولد

از نظر روانشناسان معاصر نوزاد انسان موجود با کیفیتی است که شیر خوردن، محبت دیدن، تغذیه شدن و کاوش در انگشتان و چهره مادر از مشخصه‌های او است و تربیت کودک شیرخوار همان تغذیه بدن و فعالیت‌های او است که دائماً زیاد می‌شود.

^۱- محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ص ۷۰۷۹.

^۲- بخاری، صحیح بخاری، ج ۱، ص ۱۴۶.

^۳- مجلسی، بحارالانوار، ج ۱، ص ۲۴۷.

این دوره تعیین سرنوشت کودک نیست اما مقدمات این کار فراهم می‌گردد در این دوره کاربردی تابع اطلاعات زیست‌شناسی و روانشناسی است که لازم و ملزوم یکدیگرند. اصول و تربیت در این دوران که به دوره پرستاری معروف است مربی باید به اصول توجه کند که عبارت‌اند از؛

۱_ فراهم نمودن محیط مساعد

۲_ تنظیم اعمال کودک؛ ارضا و احتیاج عمده یعنی نیاز به غذا و خواب فرصتی برای نخستین بار نظم‌بخشی تربیتی است هرچه این نظم‌بخشی‌ها بهتر صورت گیرد در دوره‌های بعد به روش خاص تربیتی مؤثر واقع خواهند شد.

۳_ محبت و مصاحبت، به اعتقاد روانشناسان از پایان سال اول حضور کسی که همدم کودک باشد و در بازی او حضور فعال داشته باشد به رشد روانی او کمک می‌کند.

۴_ فعالیت اعصاب حسی و حرکتی؛ این فعالیت در سراسر این مرحله مهم‌ترین فعالیت به شمار می‌رود نتیجه این که وضع روحی و اخلاقی و کیفیت رفتار و گفتار مردم هر عصری محصول بندهای تربیتی است که در ایام کودکی در مغز آن‌ها ستانده‌اند.

شخصیت، استقلال در اراده و اعتماد به نفس و همچنین زبونی و فرومایگی و عدم اعتماد به نفس از صفاتی است که اساس آن در دامنه خانواده پی‌ریزی می‌شود تربیت صحیح و پرورش صفات پسندیده در کودک تنها در پرتو برنامه صحیح علنی و عملی میسر است.^۱

۴- آداب دوران تولد از دیدگاه اسلام

در روایات و احادیث موجود از ابتدای تولد دستوراتی ذکر شده است که توجه به آن‌ها ما را در تربیت هر چه بیشتر فرزندانمان یاری می‌نماید.

۴-۱- گفتن اذان و اقامه در گوش نوزاد

در برخی از روایات آمده است که خواندن اذان در گوش راست و اقامه در گوش چپ نوزاد وی را در بهره‌مندی از امنیت و آرامش روانی و مصون ماندن از جنون پیش یاری می‌کند در این کار هم‌چنین بسترسازی آموزش‌های آن درباره مفاهیم اعتقادی و مذهبی است.

اجر نوزاد از آغاز با این آواها و آهنگ‌ها آشنا شود در سنین بالاتر راحت‌پذیرای آموزش‌های دینی و اعتقادی می‌شود؛ زیرا با این مفاهیم واژه‌ها و پیام‌های آن در ذهن نقش بسته شده

^۱-طبرسی، در مسیر تربیت، ص ۳۱.

انعکاس می‌یابد به این تفاوت که آینه و تصویر شنیداری ندارد ولی ذهن کودکان و نوجوانان این‌ها را در وجود آنان وارد می‌شود و الگو قرار می‌دهند بنابراین والدین باید مراقب باشند تا این گفتار و عملشان تناقض به وجود نیاید.

اهل بیت (علیه‌السلام) برای تربیت فرزندان خود از اصل خودسازی مقدم بر دیگرسازی بهره می‌گرفتند؛ یعنی قبل بر آن‌که به فرزندان خویش بگویند فلان کار انجام دهند و این گفتار و رفتارشان همخوانی وجود داشت.

امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «هرکس خود را پیشوایی مردم قرار دهد باید پیش از تعلیم دیگران به تعلیم خویش پردازد باید تربیت کردنش پیش از آن‌که با زبان باشد با رفتار باشد آن‌که خود را تربیت و تعلیم دهد از کسی که دیگری را تعلیم دهد برتر و شایسته بزرگداشت است.»^۱

فرزندان ائمه (علیه‌السلام) نیز از رفتار آن‌ها پیروی می‌نمودند خزاعی می‌گوید: «هنگامی که امام حسین (علیه‌السلام) در کربلا بر دوشش نشانه‌ای وجود خواهد داشت، از امام سجاد (علیه‌السلام) درباره آن پرسیدند و امام گریست و می‌فرماید: این اثر بارهایی است که بر دوشش حمل می‌کرد و به خانه‌های تهی‌دستان می‌برد.»^۲

امام سجاد (علیه‌السلام) این رفتار را از پدرش سرمشق گرفت چنان‌که امام باقر (علیه‌السلام) می‌فرماید: «پدرم شب‌ها کیسه‌های زنان بر دوش حمل می‌کرد و صدقه می‌داد.»^۳

۴-۵- تشویق

از جمله شیوه‌های تربیتی تشویق است. تشویق به منظور ایجاد انگیزه و شناسایی است و قابلیت خودآگاهی نداشته باشند؛ والدین باید توانایی فرزندان خود را شناسایی نمایند و آن‌ها را به دلیل انجام کارهای خوب تشویق کنند.

اهل بیت (علیه‌السلام) حتماً تشویق دیگران به این امر فرزندان، خود را نیز تشویق می‌کردند. امام سجاد (علیه‌السلام) می‌فرماید: «من به بیماری شدیدی مبتلا شدم. پدرم بر بالینم آمد و فرمود: چه خواسته‌ای داری؟ عرض کردم: دوست دارم از کسانی باشم که درباره آنچه خداوند برایم تدبیر کرده، نپرسم. پدرم در مقابل این جمله به من آفرین گفت و فرمود: تو

^۱- ابن ابی الحدیدی، نهج البلاغه، ج ۱۸، ص ۲۲۰.

^۲- مجلسی، بحارلأنوار، ج ۴۴، ص ۱۹۱.

^۳- ابن شهر آشوب، مناقب ابن ابی طالب، ج ۴، ص ۱۵۳.

مانند ابراهیم خلیلی؛ به هنگام گرفتاری جبرئیل نزدش آمد و پرسید: از ما کمک می‌خواهی؟ او در جواب فرمود: درباره آنچه پیش آمده از خداوند سؤال نمی‌کنم. خداوند مرا کافی است و او بهترین وکیل است.^۱

۵-۵- برنامه شناخت شناختی کودک

والدین در خصوص چگونگی شناخت و پاسخ به نیازهای کودک بایستی برای خود برنامه شناخت‌شناسی کودک را داشته باشد و طبق آن برنامه منطبق بر فرآیند رشد کودک است به شناسایی و توانمندی‌های خدادادی آن پردازد در این برنامه باید چند محور اساسی لحاظ شود. ۱_ کودک علاقه‌مند به بازی است لذا باید محیط بازی دور از خطر برای او آماده شود کودک

تابع قیدوبندهای اجتماعی نیست این قیدوبندها مانع از فعالیت‌های طبیعی او نگردد.

۲_ کودک مرحله بسیار حساس تقلید و تلقین‌پذیری را طی می‌کند رفتارهای والدین در برنامه تربیتی به‌گونه‌ای انتخاب و در معرض حواس کودک قرار گیرد که جهت امور نظری او را به غیر خدا سوق ندهد

۳_ محیط امن و نشاط‌آور برای زندگی کودکی او تدارک یابد به طوری که به راحتی بتواند استعدادهای خود را بروز و مورد شناسایی قرار دهد.

۴_ پدر و مادر همه فعالیت‌های کودک را شناسایی با توجه به ابعاد مختلف شخصیت آن‌ها را در طبقات خاص خود قرار دهد. مثلاً فعالیت‌هایی که جنبه هنری عضلانی، عاطفی و اجتماعی و... دارند، از هم تفکیک و رتبه هرکدام را نسبت به دیگری مشخص نماید.

۵_ توجه به تفاوت‌های فردی و عدم مقایسه افراد با یکدیگر در برنامه شناختی کودک لحاظ گردد بر اساس این برنامه کودک فعال می‌گردد و استعدادهای نهفته خود را بروز می‌دهد.

نتیجه‌گیری

تعلیم و تربیت در کودکی چون نقش بر سنگ است و اثرات پایدار بر شخصیت فرد می‌گذارد این تعلیم ریشه‌دار می‌تواند در مسیر زندگی او را در ادامه بزرگسالی تغییر دهد آگاهی دینی در رشد متناسب با نیازهای کودک نقش مهمی در سرنوشت آینده او ایفا می‌کند زیرا انسان شخصیت فرهنگ او را می‌سازد و اگر این فکر مبتنی بر آگاهی مستند بر دین باشد زندگی وی جهت دینی و الهی پیدا می‌کند از این رو تعلیم‌های دینی به روشن‌فکری کودک و علاقه‌مندی

^۱-مجلسی، بحارالانوار، ج ۲۶، ص ۱۶۷.

او به امور دینی و استواری در این مسیر کمک می‌کند. همچنین قرار دادن کودک در مسیر دستورات اسلام بر اساس فطرتش کمک می‌کند. از این رو اسلام برخی از آن‌ها را مستحب و برخی را واجب دانسته است و می‌توان این دسته تعالیم را در این زمینه به تعالیم پیش از تولد و عدم از تولد تقسیم کرد که پیش از تولد عبارت‌اند از؛ توصیه‌های برای انتخاب همسر و تأثیرگذاری بسیار مهم آن در تربیت و روحیات فرزند و توجه به دوران بارداری. توصیه‌های بعد از تولد؛ تلقین شعائر دینی به نوزاد، شامل اذان و اقامه گفتن در گوش نوزاد لحظات اولیه کام برداری با آب فرات و تربت سیدالشهدا، ختنه کردن نوزاد پسر، عقیقه کردن، انتخاب نام نیک برای فرزند، توجه به دوران شیردهی. توصیه برای دوران سه تا هفت‌سالگی توجه به زمان و فرصت شناسی و اقدامات متناسب با سن کودک، ابراز محبت و نوازش کودک، تکریم و احترام به کودک، شخصیت دادن به کودک و مشارکت دادن در کارها، همسویی رفتار و گفتار، داشتن برنامه شناختی. با بررسی این فرضیه‌ها به این نتیجه می‌رسیم که این دوره سرنوشت‌سازی است و بهتر است با بررسی و غیرمستقیم و همراه با عطف و مهربانی کودکان را تعلیم و تربیت نمود و آن‌ها در این سن باید همانند پادشاه عمل کنند والدین و فرزندان خود را آزاد بگذارند و خواسته‌های آن‌ها را تا جایی که معقول است برآورد کنند و در تربیت آن‌ها کوتاهی نکنند و مفاهیم دینی را در قالب بازی به آن‌ها تعلیم دهند.

فهرست منابع

※قرآن کریم

※نهج البلاغه

- ۱- ابن بابویه، محمد بن علی، **من لایحضره الفقیه**، نرم افزار جامع الاحادیث نور.
- ۲- بهشتی، محمود، **خانواده و کودک**، تهران: مانی، چاپ پنجم ۱۳۸۶ ش.
- ۳- بروجردی، حسین، **جامع الاحادیث شیعه**، نرم افزار جامع الاحادیث نور.
- ۴- حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، نرم افزار جامع الاحادیث.
- ۵- حافظ، ثابت، **تربیت جنسی در اسلام**، تهران: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.
- ۶- حسینی، سید سمیه، ابراهیمی؛ فاطمه السادات، **وظایف والدین در تربیت دینی کودک در هفت سال اول**، نشریه مطالعات پژوهشی زنان با رویکرد اسلامی، شماره ۱۳، ۱۳۹۹.
- ۷- روشنی، محمد باقر، **آسیب شناسی تربیت دینی قرآن و حدیث (هفت سال اول)**، سایت ایرانداک.
- ۸- طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الاخلاق**، نرم افزار جامع الاحادیث.
- ۹- طبرسی، راضیه، **در مسیر تربیت**، نشریه مطالعات قرآنی نامه جامعه، شماره ۹۱، ۱۳۹۱.
- ۱۰- طبسی، محمد جواد، **فرزندان در مکتب اهل بیت**، تهران: بوستان کتاب، چاپ نوزدهم، ۱۳۹۲ ش.
- ۱۱- فقیهی، علی نقی، **تربیت جنسی مبانی و اصول و روشها از منظر قرآن و حدیث**، تهران: دارالحدیث، چاپ یازدهم، ۱۳۹۴ ش.
- ۱۲- عساری، ابوالفضل، **بایسته های تربیتی، دینی فرزندان از منظر قرآن و روایات قبل از تولد تا هفت سالگی**، نرم افزار نور مگز.
- ۱۳- کرمی تهی، منصوره، **آموزه های تربیتی پیامبر (ص)**، نرم افزار نور مگز.
- ۱۴- کلینی، محمد بن یعقوب، **کافی**، نرم افزار جامع الاحادیث.
- ۱۵- متقی هندی، علاء الدین، **کنز العمال**، نرم افزار جامع الاحادیث.
- ۱۶- مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، نرم افزار جامع الاحادیث.
- ۱۷- محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، سایت جامع الاحادیث نور.

۱۸- مصطفوی، حسن، التحقيق، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.